

Σύμπραξη Κατά της Ομοφυλοφοβίας

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: Νίκος Χατζητρούφων, Θεοφανώ Παπαζήση

το φύλο και η συμπεριφορά του

**οικογένειες**

**από ομόφυλα ζευγάρια**

Πρακτικά

2<sup>ο</sup> ΔΙΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

Θεσσαλονίκη, 12-14 Μαΐου 2005

Επίκεντρο

2007

**Η ΜΗ ΑΝΑΓΝΩΡΙΣΗ ΤΩΝ ΟΜΟΦΥΛΩΝ ΖΕΥΓΑΡΙΩΝ ΩΣ**  
**«ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ»**  
**ΣΤΗ ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΕΥΡΩΠΑΪΚΩΝ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΩΝ**  
**(ΔΕΚ ΚΑΙ ΕΔΔΑ)**

**Λίνα Παπαδοπούλου**

*Λέκτορας Συνταγματικού Δικαίου, Τμ. Νομικής Α.Π.Θ.*

**1. ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ**

Στη μελέτη θα εξεταστεί η νομολογία, δηλαδή οι αποφάσεις, των δύο ευρωπαϊκών δικαστηρίων, του Δικαστηρίου των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων (ΔΕΚ) και του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΔΔΑ)<sup>1</sup>, σχετικά με τη νομική θέση των ομόφυλων ζευγαριών. Η εξέταση της νομολογίας των δύο δικαστηρίων ενδιαφέρει για δύο λόγους: πρώτον, επειδή συχνά στο κίνημα για τα δικαιώματα των ομοφυλόφιλων ακούγεται η άποψη ότι τα δύο αυτά δικαστήρια μπορούν να άρουν τα μεγάλα δικαιοκρατικά ελλείμματα της ελληνικής έννομης τάξης και άλλων εθνικών εννόμων τάξεων. Αξίζει λοιπόν να δούμε αν αυτό ισχύει στην πράξη. Δεύτερον, επειδή τα επιχειρήματα που αναπτύσσονται από τους αντίδικους στα ευρωπαϊκά δικαστήρια μπορούν κάλλιστα να επιστρατευτούν και να αναπτυχθούν και στην ελληνική έννομη τάξη. Αξίζει συνεπώς να εξετάσουμε την αποτελεσματικότητά τους, ώστε να καταλήξουμε σε μια στρατηγική πολιτικής και νομικής επιχειρηματολογίας, σε περίπτωση που το ελληνικό κίνημα επέλεγε (ή τολμούσε) να αναλάβει και δικαστική ακτιβιστική δράση, προκειμένου να προκαλέσει -αν μη τι άλλο- συζήτηση για την αρνητική διακριτική μεταχείριση που υφίστανται τα ομόφυλα ζευγάρια (και) στη χώρα μας.

---

<sup>1</sup> Το Δικαστήριο Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων (ΔΕΚ) αποτελεί όργανο της Ευρωπαϊκής Ένωσης που περιλαμβάνει σήμερα 25 κράτη μέλη και εδρεύει στο Λουξεμβούργο. Οι υποθέσεις φτάνουν σε αυτό μέσω προδικαστικής παραπομπής από τα εθνικά δικαστήρια, σε περίπτωση που τα τελευταία επιθυμούν απάντηση ως προς την ερμηνεία και το πεδίο εφαρμογής του κοινοτικού και ενωσιακού δικαίου ή άμεσα αν αφορούν υπαλλήλους της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΕΕ). Το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΔΔΑ) αποτελεί όργανο του Συμβουλίου της Ευρώπης, ενός διεθνούς οργανισμού που περιλαμβάνει όλα τα ευρωπαϊκά κράτη (σήμερα 46) και εκδικάζει υποθέσεις με βάση την Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ), αφού πρώτα έχουν εξαντληθεί όλα τα ένδικα μέσα προστασίας στο εσωτερικό των κρατών μελών του.

## 2. Η ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟΥ ΤΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ (ΕΔΔΑ)

Το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και -μέχρι την κατάργησή της με το 11<sup>ο</sup> Πρόσθετο Πρωτόκολλο (1994)- η Επιτροπή Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων αποφασίζουν με βάση την Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ). Τα άρθρα που καλούνται σε εφαρμογή στις περιπτώσεις αναγνώρισης δικαιωμάτων ομόφυλων ζευγαριών είναι το άρθρο 8<sup>2</sup> που εγγυάται σεβασμό στην ιδιωτική και οικογενειακή ζωή των ατόμων, και το άρθρο 12<sup>3</sup> που προστατεύει το δικαίωμα γάμου και ίδρυσης οικογένειας και το οποίο ασκείται σύμφωνα με τους ελάχιστους εθνικούς νόμους. Συνεπώς αναγνωρίζεται στα κράτη μεγάλο περιθώριο διακριτικής ευχέρειας στη ρύθμιση των όρων άσκησης των δικαιωμάτων αυτών, που ωστόσο δεν πρέπει να φτάνει μέχρι του σημείου να καταργείται το ίδιο το δικαίωμα ή να παραβιάζεται ο πυρήνας του. Επικουρικά και σε συνδυασμό με τα παραπάνω, καλείται σε εφαρμογή το άρθρο 14 ΕΣΔΑ<sup>4</sup> που επιβάλλει την απόλαυση των δικαιωμάτων που η Σύμβαση εγγυάται χωρίς διακρίσεις λόγω φύλου.

### 2.1. Ιδιωτική αλλά όχι οικογενειακή ζωή

Σ' ό,τι αφορά το δικαίωμα σύναψης γάμου, σύμφωνα με την πάγια νομολογία του ΕΔΔΑ, «το δικαίωμα του γάμου, το οποίο εγγυάται το άρθρο 12 αναφέρεται στον παραδοσιακό γάμο μεταξύ δύο ατόμων του αντίθετου βιολογικού φύλου. Αυτό συνάγεται επίσης από τη διατύπωση του άρθρου που καθιστά σαφές ότι το άρθρο 12 αποσκοπεί κυρίως στο να προστατεύσει το γάμο ως βάση της οικογένειας»<sup>5</sup>.

Το αντίστοιχο ισχύει και για την προστασία της οικογενειακής ζωής: Στην απόφαση της *X and Y v. UK* [1983]<sup>6</sup> η Επιτροπή Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (που μέχρι τη συγχώνευσή της με το Δικαστήριο από 01.11.1998 έλεγχε το επιτρεπτό όλων των

<sup>2</sup> Άρθρο 8, παρ. 1: «Κάθε πρόσωπο δικαιούται σεβασμού της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής του, της κατοικίας του και της αλληλογραφίας του».

<sup>3</sup> Άρθρο 12: «Με τη συμπλήρωση της ηλικίας γάμου, ο άνδρας και η γυναίκα έχουν το δικαίωμα να συνέρχονται σε γάμο και να ιδρύουν οικογένεια, σύμφωνα με τους εθνικούς νόμους που διέπουν το δικαίωμα αυτό».

<sup>4</sup> Άρθρο 14: «Η χρήση των αναγνωριζομένων στην παρούσα σύμβαση δικαιωμάτων και ελευθεριών δέον να εξασφαλιστεί άσχετα από διακρίσεις φύλου, φυλής, χρώματος, γλώσσας, θρησκείας, πολιτικών ή άλλων πεποιθήσεων, εθνικής ή κοινωνικής προέλευσης, συμμετοχής σε εθνική μειονότητα, περιουσία, γέννησης ή άλλης κατάστασης».

<sup>5</sup> Υπόθεση *Rees*, Απόφαση της 17. Οκτωβρίου 1986, Series A, No 106, 19.

<sup>6</sup> 32 D&R, σ. 220, Αίτηση 9369/81, 5 EHRR 601 (602).

περιπτώσεων πριν αυτές φτάσουν στο Δικαστήριο), για να εξετάσει αν υφίσταται δυσμενής μεταχείριση λόγω φύλου (που απαγορεύεται), χρησιμοποίησε τη μέθοδο της σύγκρισης του ενάγοντα (ενός αλλοδαπού άνδρα που τελούσε σε ερωτική σχέση με βρετανό ομόφυλό του και ζητούσε να μην απελαθεί) με άτομο του άλλου φύλου, θεώρησε όμως ότι η μόνη συγκρίσιμη κατηγορία είναι μια γυναίκα σε σχέση με γυναίκα, που προφανώς θα υφίστατο την ίδια δυσμενή μεταχείριση. Κατέληξε έτσι στο ότι, μολονότι οι ομόφυλοι σύντροφοι δικαιούνται να απολαμβάνουν σεβασμό της ιδιωτικής τους ζωής, οι σχέσεις τους είναι ασύμβατες με τις ετεροφυλικές σχέσεις και συνεπώς δεν υπάγονται στην έννοια της «οικογενειακής ζωής»<sup>7</sup>. Εντούτοις, οι ετεροφυλικές σχέσεις εκτός γάμου αποτελούν «οικογενειακή ζωή»<sup>8</sup>, όπως και η ένωση μεταξύ ενός τρανσέξουαλ και του συντρόφου του που είναι πλέον (μετά την αλλαγή φύλου του πρώτου) του αντίθετου φύλου<sup>9</sup>. Τη στάση αυτή ακολούθησε η Επιτροπή με συνέπεια και σε όλες τις αντίστοιχες περιπτώσεις που ακολούθησαν μέχρι σήμερα.

Στις αποφάσεις αυτές η Επιτροπή έκρινε ότι η αρνητική διάκριση σε βάρος των ομόφυλων ζευγαριών είναι «αντικειμενικά δικαιολογημένη»<sup>10</sup> για λόγους προστασίας «των δικαιωμάτων των άλλων»<sup>11</sup>, της «οικονομικής ευμάρειας της χώρας»<sup>12</sup>, της «ειδικής προστασίας που πρέπει να απολαμβάνει η παραδοσιακή οικογένεια»<sup>13</sup>, «προστασίας των οικογενειακών σχέσεων»<sup>14</sup>.

Μία μεταγενέστερη απόφαση<sup>15</sup> της Επιτροπής Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων επιτρέπει ίσως διαφορετική ερμηνεία, καθώς δηλώνεται ότι «σ' ό,τι αφορά τη γονική εξουσία σε ένα παιδί, ένα ομόφυλο ζευγάρι δεν μπορεί να εξομοιωθεί με έναν άνδρα και μια γυναίκα που συζούν»<sup>16</sup>. Η διατύπωση αυτή θα επέτρεπε ίσως να συναχθεί έμμεσα το συμπέρασμα ότι, ως

<sup>7</sup> Βλέπε και *Simpson v. UK*, No. 11716/85 της 14.05.1986, D&R 47, σ. 274, παρ. 2.

<sup>8</sup> Βλ. *Dudgeon*, 22.10.1981, Series A, Vol. 45, παρ. 52.

<sup>9</sup> Βλ. *X, Y and Z v. UK*, Απόφαση του Δικαστηρίου της 22 Απριλίου 1997, 1997-II, σ. 629-630, 24 E.H.R.R. 143, και Appl. No. 9369/81, *X and Y v. UK* [1983], 32 D&R, σ. 220, παρ. 37.

<sup>10</sup> Ωστόσο και σε αντίθεση με τη νομολογία της Επιτροπής και του Δικαστηρίου, η Κοινοβουλευτική Συνέλευση του Συμβουλίου της Ευρώπης έχει συστήσει στην Επιτροπή των Υπουργών να καταπολεμήσει τη δυσμενή μεταχείριση κατά των ομοφυλόφιλων στα ζητήματα μετανάστευσης και ασύλου, βλ. Report of the Committee on Migration, Refugees and Demography, Εισηγήτρια: Ruth-Gaby Vermont-Mangold, "Situation of gays and lesbians and their partners in respect to asylum and immigration in the member states of the Council of Europe", έγγραφο υπ' αριθμό 8654 της 25.02.2000.

<sup>11</sup> Αίτηση 7215/75, *X v. UK*, 1 977 YB Eur Conv on Hum Rts, σελ. 354.

<sup>12</sup> Αίτηση 12513/86, *W.J. and D.P. v. UK*, απόφαση της 13 Ιουλίου 1987.

<sup>13</sup> Αίτηση 14753/89, *C. and L.M. v. UK*, απόφαση της 9ης Οκτωβρίου 1989.

<sup>14</sup> Αίτηση 16106/90, *X v. UK*, απόφαση της 10ης Φεβρουαρίου 1991.

<sup>15</sup> *Kerkhoven and Hinke v. the Netherlands*, Appl. No. 15666/89 of 19.05.1992.

<sup>16</sup> Αναφέρεται στην απόφαση *X, Y and Z v. UK* (1997) 24 E.H.R.R. 143, παρ. 34.

προς τις υπόλοιπες υποθέσεις που δεν περιλαμβάνουν παιδιά, π.χ. περιπτώσεις μετανάστευσης, οικογενειακών επιδομάτων κ.λπ., τα ομόφυλα ζευγάρια θα μπορούσαν να εξομοιωθούν με τα ετερόφυλα.

## **2.2. Η στροφή του ΕΔΔΑ: προς αναγνώριση οικογενειακής ζωής σε ομόφυλα ζευγάρια**

Στην πλέον πρόσφατη σχετική του απόφαση *Karner v. Austria* (2003)<sup>17</sup>, το ΕΔΔΑ κλήθηκε να κρίνει την απόφαση του Ανώτατου Δικαστηρίου της Αυστρίας που είχε αρνηθεί σε έναν άνδρα το δικαίωμα να συνεχίσει να μένει στο διαμέρισμα του τεθνεώτος ομόφυλου συντρόφου του, διακηρύσσοντας ότι το δικαίωμα αυτό, το οποίο -σύμφωνα με το αυστριακό δίκαιο- απολαμβάνουν τα μέλη μιας οικογένειας- δεν εφαρμόζεται σε ομόφυλα ζευγάρια. Η απόφαση του αυστριακού Δικαστηρίου στηριζόταν δηλαδή στην πάγια άποψη ότι οι ομόφυλοι σύντροφοι δεν απολαμβάνουν οικογενειακής ζωής, και συνεπώς δεν θεωρούνται «μέλη της οικογένειας» ο ένας για τον άλλον.

Το ΕΔΔΑ δέχθηκε ότι η προστασία της οικογένειας με την παραδοσιακή έννοια, την οποία επικαλέστηκε η αυστριακή κυβέρνηση για να αποκλείσει το δικαίωμα του Kerner, είναι ένας νόμιμος λόγος διακριτικής μεταχείρισης των ομόφυλων ζευγαριών, εφόσον βέβαια υπακούει και στην αρχή της αναλογικότητας, έκρινε όμως ότι η Αυστρία στη συγκεκριμένη περίπτωση δεν απέδειξε ότι ο αποκλεισμός αυτός ήταν απαραίτητος για την εξυπηρέτηση του παραπάνω σκοπού. Με άλλα λόγια, η θέση του Δικαστηρίου, παρότι συνεχίζει να στηρίζεται στην παραδοχή ότι η σοβαρή και μεγάλης διάρκειας σχέση μεταξύ ομοφύλων δεν συνιστά «οικογενειακή ζωή», επιτρέπει μόνον τέτοια και τόση δυσμενή μεταχείριση των ομόφυλων συντρόφων, όση είναι απαραίτητη για να προστατευτεί η παραδοσιακή οικογένεια. Συνεπώς, το κράτος μπορεί να δίνει ιδιαίτερη προστασία και προνόμια στην κλασική ετερόφυλη οικογένεια, αλλά αυτό δεν αποκλείει αναγκαστικά και σε κάθε περίπτωση την προστασία εναλλακτικών μορφών συμβίωσης.

Η καινοτομία της απόφασης αυτής έγκειται σε δύο σημεία: πρώτον, στο γεγονός ότι το Δικαστήριο δέχθηκε -εμμέσως πλην σαφώς- ότι ο αποκλεισμός των ομόφυλων ζευγαριών από την απόλαυση ορισμένων δικαιωμάτων δεν αποτελεί εκ των ων ουκ άνευ προϋπόθεση προστασίας της παραδοσιακής οικογένειας. Αυτό σημαίνει ότι η αναγνώριση δικαιωμάτων σε ομόφυλα ζευγάρια μπορεί να αποκλειστεί αν και μόνον αν θέτει σε κίνδυνο την ετερόφυλη οικογένεια. Κάτι τέτοιο ωστόσο είναι εμπειρικά δύσκολο να αποδειχτεί. Δεύτερον, μια

---

<sup>17</sup> Αίτηση 40016/98, απόφαση της 24.07.2003.

φράση στην απόφαση (παρ. 33: «[ο] αιτών διέμενε στο διαμέρισμα και αν δε συνέτρεχε ο παράγοντας φύλο, ή μάλλον σεξουαλικός προσανατολισμός, θα νοούνταν ως «σύντροφος ζωής» με δικαίωμα να διαδεχθεί στο μισθωτήριο τον τεθνεώτα σύντροφό του») αφήνει ανοικτό το ενδεχόμενο στο μέλλον το δικαστήριο να δεχτεί ακόμη σαφέστερα ότι πρόκειται για άμεση διάκριση λόγω φύλου. Μια τέτοια παραδοχή θα σήμαινε ριζικά διαφορετική αντιμετώπιση των ομόφυλων ζευγαριών, καθώς οι διακρίσεις λόγω φύλου, σε αντίθεση με εκείνες λόγω ερωτικών επιλογών, απαγορεύονται πολύ πιο αυστηρά και επιτρέπονται σε ελάχιστες μόνον περιπτώσεις άμεσα συνδεδεμένες με τις βιολογικές διαφορές μεταξύ των φύλων.

### **2.3. Απειλούν οι ομόφυλες τις ετερόφυλες οικογένειες;**

Σύμφωνα με την προηγούμενη απόφαση, η αναγνώριση οικογενειακών δικαιωμάτων σε ομόφυλα ζευγάρια επιτρέπεται στο βαθμό που δεν υποσιγάπτει τη συνταγματική προστασία της παραδοσιακής ετερόφυλης οικογένειας, ή, αντιστρέφοντας, στο βαθμό που η προστασία της ετερόφυλης οικογένειας δεν εξαρτάται από τον αποκλεισμό των ομόφυλων ζευγαριών. Δέχεται δηλαδή καταρχήν το σιεπτικό όσων αντιμάχονταν (π.χ. στη Γαλλία και τη Γερμανία<sup>18</sup>) την εισαγωγή νέων οικογενειακών συμβάσεων κατοχύρωσης των ομόφυλων ζευγαριών, με το επιχείρημα ότι θα υποβαθμιστεί μέσω αυτών ο θεσμός του γάμου και της (παραδοσιακής) οικογένειας, απαιτεί ωστόσο τήρηση της αρχής της αναλογικότητας και ειδική τεκμηρίωση ότι όντως συντρέχει τέτοια υποβάθμιση σε κάθε συγκεκριμένη περίπτωση. Το επιχείρημα συνεπώς του αν και κατά πόσο υποσιγάπτουν τον ετερόφυλο γάμο και την παραδοσιακή οικογένεια μπορεί να χρησιμοποιηθεί κατά της αναγνώρισης δικαιώματος γάμου, άλλης νομικής κατοχύρωσης ή / και οικογενειακής ζωής σε ομόφυλα ζευγάρια και αξίζει να εξεταστεί περισσότερο.

Χωρίς να υπάρχει ο χώρος να μπούμε διεξοδικά στην εκατέρωθεν επιχειρηματολογία, επισημαίνουμε ότι ο ισχυρισμός περί υποβάθμισης του κλασικού ετερόφυλου μοντέλου υπονοεί λογικά ότι πολύ μεγαλύτερος αριθμός ατόμων θα επέλεγαν τις ομόφυλες σχέσεις, αν αυτές απολάμβαναν δικαιοκλής κάλυψης. Πράγμα που με τη σειρά του σημαίνει ότι η σημερινή κυριαρχία της ετεροφυλόφιλης επιλογής στηρίζεται απλώς και μόνον στην καταπίεση, και όχι στην ελεύθερη βούληση των ατόμων. Υποπτεύομαι ότι δύσκολα οι πολέμιοι των δικαιωμάτων των ομοφυλόφιλων θα δέχονταν αυτή την αναγκαστική λογική προϋπόθεση της στάσης τους, και πάντως το κριτήριο αυτό δεν μπορεί να γίνει δικαιοκιά

<sup>18</sup> Πρβλ. Καμτσιδου Ιφ. (2003). Τάσεις αποθητικοποίησης του γάμου στα σύγχρονα κράτη πρόνοιας. Το «Σύμφωνο κοινωνικής αλληλεγγύης» στη Γαλλία, *Δικαιώματα του Ανθρώπου*, τ. 20, σελ. 1151-1170, και Τράντα Αλ. (2003). Δηλωμένη Συμβίωση, Ένας νέος οικογενειακός θεσμός, *Δικαιώματα του Ανθρώπου* 20, σελ. 1171-1197 (1173 επ.).

δεκτό σε μια συνταγματική τάξη μιας φιλελεύθερης δημοκρατίας που στηρίζεται σε ίσους και ελεύθερους πολίτες.

Αντίθετα, υπάρχουν πολλοί λόγοι που συνηγορούν στη δικαιική αναγνώριση των ομόφυλων σχέσεων: Πρώτον, ο γάμος και η οικογένεια ως κοινωνικοί θεσμοί μπορούν να επιβιώσουν<sup>19</sup> των κοινωνικών αλλαγών αν και μόνον αν προσαρμοστούν σε αυτές, και βασιστούν σε πιο εξισωτικά μοντέλα που περιφρουρούν και δεν υποσικιάτουν την αυτονομία των ατόμων. Κατά δεύτερο λόγο, οι ομοφυλόφιλοι δεν θα ωθούνταν να συνάπτουν γάμο με άτομα του άλλου φύλου, όπως κατά κόρον συμβαίνει σήμερα, και να διατηρούν παράλληλα εξωσυζυγικές ομοφυλοφιλικές ερωτικές σχέσεις και σεξουαλικές επαφές. Για τους υπέρμαχους του γάμου και της οικογένειας, μια τέτοια εξέλιξη πρέπει να ληφθεί ως κάθαρση των θεσμών αυτών, που έτσι θα απαλλαγούν από άλλες σκοπιμότητες πέραν της αληθινής επιθυμίας κοινής ζωής.

Ο μόνος λόγος που η αναγνώριση γάμου και οικογενειακής ζωής σε ομόφυλα ζευγάρια θα σήμαινε υποβάθμιση της προστασίας της ετερόφυλης οικογένειας, θα ήταν στις οικονομικές απολαβές (επιδόματα κ.λπ.), δεδομένης της στενότητας και του περιορισμένου των οικονομικών δυνατοτήτων κάθε κράτους. Αυτή ωστόσο η λογιστική και δημοσιονομική σκοπιμότητα –έτσι κι αλλιώς καθοριστική σε ελάχιστες περιπτώσεις, π.χ. σύνταξη σε ομόφυλο σύζυγο- σε καμιά περίπτωση δεν μπορεί να υπερκεράσει όλες τις υπόλοιπες αξιολογήσεις υπέρ της ίσης ελευθερίας. Ένα επιχείρημα βασισμένο αποκλειστικά σε οικονομικές συνέπειες -ακόμη κι αν θα μπορούσε υπό προϋποθέσεις να γίνει σεβαστό για τη νομοθετική εξουσία- δεν μπορεί να γίνει δεκτό με κανονιστικούς-δικαιικούς και ηθικούς όρους και δε θα έπρεπε να επηρεάζει τις δικαστικές κρίσεις. Αυτό ωστόσο φαίνεται να συμβαίνει με τις κρίσεις του ΔΕΚ, όπως θα διαπιστώσουμε αμέσως παρακάτω.

### 3. Η ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟΥ ΤΩΝ ΕΥΡΩΠΑΪΚΩΝ ΚΟΙΝΟΤΗΤΩΝ

Το ΔΕΚ είχε δυο φορές την ευκαιρία να αξιολογήσει τις σταθερές ομόφυλες ερωτικές σχέσεις, ενώ νωρίτερα είχε ασχοληθεί και με τις διακρίσεις που υφίστανται τα τρανσζέουαλ άτομα. Πολύ περισσότερες είναι οι φορές που το δικαστήριο έχει ασχοληθεί με αρνητική διακριτική μεταχείριση λόγω φύλου, την οποία διέυρνε περιλαμβάνοντας και τις έμμεσες διακρίσεις<sup>20</sup> και στην οποία εμπίπτουν –όπως θα υποστηρίξουμε- και οι διακρίσεις των ομόφυλων ζευγαριών.

<sup>19</sup> Κατ' αυτήν την έννοια είναι κατανοητές οι αντιδράσεις κατά του γάμου ομοφύλων από τους πολέμιους του γάμου γενικώς, βλ. χαρακτηριστικά από φεμινιστική οπτική γωνία το Auchmuty R. (2004). Same-sex marriage revived: Feminist critique and legal strategy, *Feminism and Psychology*, 101-126.

<sup>20</sup> Π.χ. στην υπόθεση C-177/88, *Dekker v VJV-Centrum* [1990] ECR I-3941, το ΔΕΚ συμπέρανε ότι η αρνητική διακριτική μεταχείριση λόγω εγκυμοσύνης συνιστά διάκριση βάσει του φύλου, η οποία ως τέτοια απαγορεύεται.

### 3.1. Τρανσεξουαλικά άτομα και ισότητα των φύλων (υπόθεση *P v S*)

Στην υπόθεση *P v S*<sup>21</sup>, η ενδιαφερόμενη απολύθηκε, όταν ενημέρωσε την υπηρεσία της ότι επρόκειτο να υποβληθεί σε εγχείρηση αλλαγής φύλου (από άνδρας σε γυναίκα), που απαγόρευε διακριτική μεταχείριση λόγω φύλου στην απασχόληση. Απαντώντας σε προδικαστικό ερώτημα του βρετανικού δικαστηρίου, το ΔΕΚ κατέληξε ότι η Οδηγία περί Ίσης Μεταχείρισης του 1976<sup>22</sup> απαγόρευε την απόλυση ενός προσώπου λόγω αλλαγής φύλου, καθώς μια τέτοια πράξη συνιστά αρνητική διάκριση λόγω φύλου.

Ο Γενικός Εισαγγελέας Tesouro<sup>23</sup> υποστήριξε ότι η διάκριση λόγω φύλου δεν περιλαμβάνει μόνον την κλασική περίπτωση που ένας άνδρας έχει καλύτερη μεταχείριση από μια γυναίκα, αλλά κάθε κατάσταση όπου το κριτήριο «φύλο» έχει καθοριστική σημασία στη λήψη της απόφασης. Η διαφορετική μεταχείριση οφείλεται σε στερεότυπα, και συνεπώς στόχος της εξισωτικής νομοθεσίας δεν μπορεί παρά να είναι η άρνηση των έμφυλων στερεοτύπων. Και η γενική αρχή που προκύπτει είναι ότι το φύλο ενός προσώπου δεν επιτρέπεται να παίζει κανένα ρόλο σ' ό,τι αφορά τους κανόνες που ρυθμίζουν τις κοινωνικές του σχέσεις. Είναι προφανές ότι, σε συμφωνία με τα παραπάνω, η απόλυση λόγω αλλαγής φύλου συνιστά δυσμενή μεταχείριση με κριτήριο το φύλο και συνεπώς είναι απαγορευμένη.

Παρότι δε δέχτηκε ρητά τις γενικότερες σκέψεις του Εισαγγελέα, το Δικαστήριο υιοθέτησε το συμπέρασμά του, στηριζόμενο στην επισήμανση ότι η Οδηγία αποτελεί ειδικότερη έκφραση της αρχής της ισότητας, θεμελιώδους αρχής του δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης και στην πιο κλασική μέθοδο της σύγκρισης: απαγορευμένη διακριτική μεταχείριση συντρέχει αν ο ενάγων είχε χειρότερη αντιμετώπιση από ένα άτομο του αντίθετου φύλου που θα βρισκόταν στην ίδια κατάσταση. Ωστόσο δεν δέχτηκε το αντεπιχείρημα της βρετανικής κυβέρνησης, ότι τότε θα έπρεπε να συγκρίνει την *P* με μία γυναίκα που σκόπευε να γίνει άνδρας, αλλά την συνέκρινε με έναν άνδρα που δεν σκόπευε να κάνει ούτε έκανε αλλαγή φύλου. Υπονόησε δηλαδή ότι ο τρόπος απόκτησης του φύλου δεν επηρεάζει τη δυνατότητα σύγκρισής της, ως γυναίκας, με κάποιον άνδρα<sup>24</sup>.

<sup>21</sup> Υπόθεση C-13/94, *P v S and Cornwall County Council*, ECR [1996] I-2143.

<sup>22</sup> Οδηγία του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου 76/207/EEC της 9ης Φεβρουαρίου 1976 σχετικά με την εφαρμογή της αρχής της ίσης μεταχείρισης ανδρών και γυναικών σε θέματα απασχόλησης, επαγγελματικής εκπαίδευσης και συνθηκών εργασίας και προαγωγών.

<sup>23</sup> Ο Γενικός Εισαγγελέας είναι ο εισηγητής της απόφασης του ΔΕΚ, αν και η γνώμη του δεν γίνεται αναγκαστικά δεκτή.

<sup>24</sup> M. Bell, 'Shifting Conceptions of Sexual Discrimination at the Court of Justice: from *P v S* to *Grant v SWT*', *European Law Journal*, 1999, 63-81 (66).



Αν και η απόφαση αυτή δεν αφορά ομόφυλα ζευγάρια, η εξέτασή της είναι σημαντική καθώς ανοίγει το δρόμο προς την αναγνώριση *κάθε* διάκρισης με *κριτήριο* το φύλο, και όχι μόνον της δυσμενέστερης αντιμετώπισης των γυναικών, ως απαγορευμένης με βάση την αρχή της ισότητας των φύλων. Ωστόσο, η προοδευτική αυτή γραμμή σκέψης δεν ακολούθηθηκε, όπως θα δούμε παρακάτω, από το Δικαστήριο στις δύο υποθέσεις που αφορούν ομόφυλα ζευγάρια.

### **3.2. Ομόφυλα ζευγάρια και ισότητα αμοιβών ανεξαρτήτως φύλου (υπόθεση Grant)**

Η υπόθεση *Grant v. South-West Trains Ltd*<sup>25</sup> αφορούσε την εφαρμογή ή μη του άρθρου 141 (πρώην 119) Συνθήκης Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων (ΣΕΚ) σχετικά με την ίση αμοιβή μεταξύ ανδρών και γυναικών στην περίπτωση μιας υπαλλήλου των βρετανικών σιδηροδρόμων, η οποία δεν λάμβανε το προβλεπόμενο για τους –και εκτός γάμου– συντρόφους των εργαζομένων επίδομα κίνησης, επειδή βρισκόταν σε λεσβιακή σχέση.

Κι εδώ, όπως και στην υπόθεση *P v S*, το κεντρικό ζήτημα ήταν αν η δυσμενής μεταχείριση της Grant μπορούσε να υπαχθεί στη νομική κατηγορία «διάκριση λόγω φύλου». Ο Γενικός Εισαγγελέας Elmer εξέφρασε την άποψη ότι η αρχή της μη διάκρισης, που ενσωμάτωσε η Οδηγία περί Ίσης Μεταχείρισης, απαιτεί να μην παίζει καθοριστικό ρόλο για τις εργασιακές συνθήκες ή την αμοιβή του εργαζόμενου κανένα στοιχείο που σχετίζεται με το φύλο ή την έμφυλη ταυτότητά του. Προς την ίδια κατεύθυνση οι συνήγοροι της ενάγουσας προσπάθησαν να αποδείξουν ότι «διαφορές στη μεταχείριση βασισμένες στον ερωτικό προσανατολισμό απορρέουν από προκαταλήψεις σχετικά με την ερωτική και συναισθηματική συμπεριφορά των ατόμων του κάθε φύλου και άρα είναι στην πραγματικότητα βασισμένες στο φύλο τους». Από την πλευρά της η βρετανική κυβέρνηση, υπέρ της οποίας παρενέβη και η γαλλική, υποστήριξε ότι η δυσμενής διάκριση είχε ως κριτήριο το σεξουαλικό προσανατολισμό, που δεν έχει καμιά σχέση με το φύλο.

Αρνούμενο να μπει σ' αυτή τη συζήτηση, το Δικαστήριο υποστήριξε ότι, για να απαγορευτεί η δυσμενής διάκριση, πρέπει να απορρέει 'ουσιαστικά' από το φύλο του

---

<sup>25</sup> C-249/96, [1998] ECR I-621.

εμπλεκόμενου, και όχι από το φύλο του σε συνδυασμό με το φύλο του συντρόφου του, όπως συνέβαινε εδώ. Δέχτηκε συνεπώς ότι δεν επρόκειτο (*και*) για διάκριση λόγω φύλου, αλλά *μόνον* λόγω σεξουαλικού προσανατολισμού, που δεν προστατεύονταν από το κοινοτικό δίκαιο.

Το ΔΕΚ χρησιμοποίησε και εδώ τη μέθοδο της σύγκρισης, ωστόσο δεν συνέκρινε τη Lisa Grant με έναν άνδρα που θα είχε σχέση με μια γυναίκα, αλλά με έναν άνδρα σε ομόφυλη σχέση, με άλλα λόγια άλλαξε και το φύλο της συντρόφου της. Η επιλογή αυτή προφανώς κατέληγε στη διαπίστωση ότι και ένας άνδρας σε ομόφυλη σχέση θα είχε στερηθεί το επίδομα ταξιδιού του συντρόφου του. Η διαφορά με την υπόθεση *P* είναι εμφανής: και εκεί το Δικαστήριο θα μπορούσε να συγκρίνει τον ενάγοντα με μια γυναίκα που άλλαζε φύλο, αλλά δεν το έκανε<sup>26</sup>. Αντίθετα, εδώ επέλεξε αυτήν τη λύση, χωρίς να εξηγεί το λόγο, ενώ μάλιστα η επιλογή της σύγκρισης της ενάγουσας με άνδρα σε εξώγαμη σχέση με γυναίκα, είναι ακόμη πιο προφανής και αβίαστη από ό,τι στην υπόθεση της τρανσέξουαλ. Το Δικαστήριο συνεπώς φάνηκε ασυνεπές προς την προηγούμενη νομολογία του, υποσιμύποντας την ασφάλεια του δικαίου. Η σωστότερη σύγκριση, ωστόσο, θα ήταν να συγκριθεί η Grant με άνδρα σε εξώγαμη σχέση με γυναίκα, όπως ο προκάτοχος της θέσης της, ο οποίος λάμβανε το επίδομα. Η αλλαγή φύλου της συντρόφου της αποτελεί αλλοίωση της κατάστασης μέσω ενός πρόσθετου παράγοντα, που από μόνος του εισάγει από την πίσω πόρτα το κριτήριο που το δικαστήριο προσπαθεί να ανακαλύψει αν συντρέχει ή όχι: το φύλο.

Περαιτέρω, το Δικαστήριο διατύπωσε δογματικά και χωρίς περαιτέρω θεμελίωση την άποψη ότι «οι σταθερές σχέσεις μεταξύ ατόμων του ίδιου φύλου δεν πρέπει να θεωρούνται ανάλογες προς τους γάμους ή τις σταθερές σχέσεις εκτός γάμου μεταξύ ατόμων διαφορετικού φύλου» και άρα λόγω της ουσιώδους αυτής διαφοράς επιτρεπόταν η διαφορετική μεταχείριση των σχέσεων αυτών, με βάση τη γενική αρχή της ισότητας «όμοια μεταχείριση στις όμοιες καταστάσεις και ανόμοια στις ανόμοιες». Στην υπόθεση *P*, η γενική αρχή της ισότητας είχε γείρει την πλάστιγγα υπέρ του ενάγοντα· εδώ λειτούργησε αντίθετα, καθώς θεωρήθηκε ότι η αρχή αυτή δεν προστατεύει τους ομοφυλόφιλους εντός του πλαισίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης<sup>27</sup>. Και αυτή η πτυχή της απόφασης είναι ίσως η πιο απογοητευτική για τους υπέρμαχους των ίσων δικαιωμάτων των ομοφυλόφιλων.

<sup>26</sup> Το γεγονός πάντως ότι και οι δύο εκδοχές σύγκρισης παρουσιάζονται —με μια πρώτη ματιά και μέχρι ενός βαθμού— ως πειστικές αποδεικνύει ότι είναι λάθος να προσπαθούμε να επιλέξουμε αν επρόκειτο για αρνητική διάκριση λόγω φύλου ή λόγω ερωτικής προτίμησης, δηλαδή συνδυασμού *φύλων*, ακριβώς γιατί πρόκειται ταυτόχρονα και για τα δύο.

<sup>27</sup> Να σημειώσουμε ότι η υπόθεση αυτή κρίθηκε προτού τεθεί σε ισχύ η Συνθήκη του Άμστερνταμ, που περιέλαβε διάταξη (άρθρο 13 ΣΕΚ) η οποία επιτρέπει τη λήψη θετικών μέτρων για την καταπολέμηση των διακρίσεων λόγω, μεταξύ άλλων, και σεξουαλικού προσανατολισμού.

Το ΔΕΚ βασίζει σε μεγάλο βαθμό το συμπέρασμά του περί ανομοιότητας ομόφυλων και ετερόφυλων εξώγαμων συμβιώσεων στη νομολογία του ΕΔΔΑ, το οποίο και το ακολουθεί γενικότερα, σ' ότι αφορά την προστασία των δικαιωμάτων. Ωστόσο, το Δικαστήριο δεν έλαβε υπόψη στην κρίση του τις νεότερες εξελίξεις στη νομολογία του ΕΔΔΑ<sup>28</sup> αλλά και στις περισσότερες χώρες μέλη της ΕΕ -τότε 15 και στην πλειοψηφία τους πιο προωθημένες από την πλειοψηφία των κρατών μελών του Συμβουλίου της Ευρώπης- που έδειχναν μια σαφή τάση προς αναγνώριση των δικαιωμάτων των ομοφυλόφιλων μέσα από νόμους αναγνώρισης ομόφυλων συμβιώσεων και απαγόρευσης αρνητικών διακρίσεων<sup>29</sup>. Συνεπώς, όπως στην υπόθεση *P*, έτσι και εδώ, θα μπορούσε το ΔΕΚ να αποστεί από τη νομολογία του ΕΔΔΑ και να προσφέρει ευρύτερη ερμηνεία και άρα εκτενέστερη προστασία της αρχής της ισότητας από εκείνο, αρνήθηκε όμως να κάνει χρήση αυτής της διακριτικής του ευχέρειας.

### 3.3. Μη αναγνώριση καταχωρημένων σχέσεων στο κοινοτικό δίκαιο (υπόθεση *D*)

Η υπόθεση *D v. Council of the European Union*<sup>30</sup> αφορούσε οικογενειακό επίδομα υπαλλήλου του Συμβουλίου της Ένωσης<sup>31</sup>, ο οποίος τελούσε σε καταχωρημένη σχέση (*registered partnership*) στη Σουηδία με ομόφυλό του, και κρίθηκε σε πρώτο βαθμό από το Πρωτοδικείο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων (ΠΕΚ)<sup>32</sup> και κατ' αναιρεση από το Δικαστήριο

<sup>28</sup> Είχε προηγηθεί ελάχιστο χρόνο πριν η έκθεση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, που ρητά αναγνώριζε ότι το άρθρο 14 περιλαμβάνει και την ερωτική επιλογή, βλ. Αίτηση Νο. 25186/94, *Enan Sutherland v UK*, έκθεση της 01.07.1997, παρ. 57. Η έκθεση αφορούσε το υψηλότερο όριο ηλικίας για ανδρικές ομοφυλοφιλικές ερωτικές πράξεις από ότι για γυναικείες, το οποίο κρίθηκε από την Επιτροπή ότι παραβίαζε το άρθρο 8 σε συνδυασμό με το άρθρο 14 της ΕΣΔΑ. Πάντως η απόφαση αυτή αναφερόταν στο δικαίωμα στην ιδιωτική και όχι στην οικογενειακή ζωή.

<sup>29</sup> Βλ. σχετικά: Θ. Παπαζήση, Το ευρωπαϊκό νομικό πλαίσιο για την ομοφυλοφιλία και η νομική κατάσταση στην Ελλάδα. Σε: Παπαζήση / Χατζητρούφων / Κτενίδης (επιμ.) (2004). *Το Φύλο και η Συμπεριφορά του. Νομικές, ψυχολογικές και κοινωνικές διαστάσεις της ομοφυλοφιλίας και της ομοφυλοφοβίας*, Πρακτικά 1ης Διεπιστημονικής Συνάντησης για την Ομοφυλοφιλία και την Ομοφυλοφοβία «Η κατάσταση στην Ελλάδα και οι προοπτικές βελτίωσή της», Θεσσαλονίκη 9-10 Οκτωβρίου 2000. Εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, σ. 31-53.

<sup>30</sup> Απόφαση του ΔΕΚ της 31.05.2001, υποθέσεις C-122/99 P & C-125/99 P, με την οποία έκρινε αναίρετικά την αντίστοιχη απόφαση του Πρωτοδικείου των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων (ΠΕΚ) Case T-264/97, απόφαση της 28.01.1999.

<sup>31</sup> Ας σημειωθεί ότι στην υπόθεση δεν εφαρμόστηκε ο Κανονισμός του Συμβουλίου 781/98 της 7. Απριλίου 1998, *Διοίκηση και Κανονισμός Υπηρεσιακής Κατάστασης* (ΕπΕφΕΚ 1998, L113, σελ.4) που πρόσθεσε ρύθμιση, με την οποία απαγορεύεται η δυσμενής (άμεση ή έμμεση) διάκριση των υπαλλήλων του Συμβουλίου με βάση, μεταξύ άλλων, τον ερωτικό τους προσανατολισμό.

<sup>32</sup> Βλ. σχετικά G. Scappucci, 'Court of First Instance Refuses to Recognize Swedish 'Registered Partnership' Rights and Duties, *European Public Law* 2000, σ. 355-366.

των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων (ΔΕΚ). Ο D ισχυρίστηκε ότι η μη αναγνώριση της καταχωρημένης συμβίωσής του προσέβαλε τη «μοναδικότητα και ακεραιότητα της αστικής του κατάστασης», η οποία θα έπρεπε να διαφέρει από εκείνη εκτός πάσας νομικής αναγνώρισης. Υποστήριξε μάλιστα ότι, καθώς η ρύθμιση της οικογενειακής κατάστασης συνεχίζει να ανήκει στα κράτη μέλη, η Κοινότητα πρέπει να σεβαστεί τη ρύθμιση αυτή, έτσι όπως τη θέλησε ο εθνικός νομοθέτης, και συνεπώς στη συγκεκριμένη περίπτωση να επιφυλάσσει στις καταχωρημένες συμβιώσεις την ίδια μεταχείριση με τους γάμους, όπως συμβαίνει στη σουηδική έννομη τάξη<sup>33</sup>.

Το ΔΕΚ –δεχόμενο την κρίση του ΠΕΚ- απέρριψε τους ισχυρισμούς αυτούς, λέγοντας ότι μια τέτοια εξομίωση προϋποθέτει αξιολόγηση των νομικών και δημοσιονομικών της συνεπειών και συνεπώς επαφίεται στον κοινοτικό νομοθέτη και όχι στο Δικαστή. Και τα δύο δικαστήρια δήλωσαν εξάλλου ρητά ότι «ο όρος ‘γάμος’ σημαίνει την ένωση δύο ατόμων διαφορετικού φύλου» (ΔΕΚ, παρ. 34) και συνεπώς η ρύθμιση για το οικογενειακό επίδομα που προϋπέθετε γάμο δεν είχε εφαρμογή στις καταχωρημένες συμβιώσεις. Επίσης, το Δικαστήριο -συγκρίνοντας τον ενάγοντα με μια γυναίκα συνάδελφό του που θα είχε σχέση με γυναίκα και άρα υφίστατο την ίδια δυσμενή μεταχείριση- απέρριψε τον ισχυρισμό ότι επρόκειτο για αρνητική διάκριση λόγω φύλου, υποστηρίζοντας ότι κριτήριο είναι η οικογενειακή του κατάσταση (διάκριση γάμου και καταχώρησης). Μη δεχόμενο όμως ούτε διάκριση λόγω σεξουαλικού προσανατολισμού, το ΔΕΚ αναγνώρισε έμμεσα ότι θα έπρεπε να προσφέρει προστασία και στην περίπτωση αυτή<sup>34</sup>. Ο ισχυρισμός ωστόσο αυτός παραγνωρίζει ότι ο ίδιος ο γάμος στηρίζεται σε διάκριση βάσει του φύλου, όπως θα δείξουμε παρακάτω. Τέλος, υποστήριξε ότι η αρχή της ίσης μεταχείρισης εφαρμόζεται σε όμοιες περιστάσεις, και αναρωτήθηκε αν αυτό ισχύει μεταξύ γάμου και καταχωρημένης συμβίωσης. Για να απαντήσει το Δικαστήριο, δήλωσε πως πρέπει να λάβει υπόψη του την κατάσταση σε όλη την ΕΕ, και κατέληξε ότι δεν υπάρχει ομοιομορφία στην αναγνώριση εναλλακτικών μορφών συμβίωσης τέτοια που να του επιτρέπει να συνάγει την ομοιότητα των νομικών καθεστώτων γάμου και καταχώρησης.

<sup>33</sup> Σύμφωνα με το σουηδικό νόμο του 1995, η «Πράξη Καταχωρημένης Συντροφικότητας» χορηγούσε τα ίδια δικαιώματα με το γάμο, πλην της υιοθεσίας, κοινής γονικής μέριμνας και υποβοηθούμενης αναπαραγωγής.

<sup>34</sup> Χατζόπουλου Β. (2002). Η προστασία των σεξουαλικών μειονοτήτων από τα ευρωπαϊκά δικαιοδοτικά όργανα. *Δικαιώματα του Ανθρώπου*, 15, σελ. 709-755 (733), ο οποίος αποδίδει την αλλαγή αυτή στην προηγούμενη υιοθέτηση από τα ευρωπαϊκά όργανα (Συμβούλιο, Κοινοβούλιο και Επιτροπή) του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ. Σημειώνουμε ότι ο Χάρτης –που αποτελεί απλώς πολιτική διακήρυξη και όχι νομικά δεσμευτικό κείμενο, και άρα δεν υποχρεώνει άμεσα το ΔΕΚ- περιέχει διάταξη (άρθρο 21), σύμφωνα με το οποίο απαγορεύονται οι αρνητικές διακρίσεις μεταξύ άλλων και λόγω ερωτικού προσανατολισμού.

### 3.4. Νομική επιχειρηματολογία και δικαστική πολιτική

Από την ανάλυση των δύο παραπάνω δικαστικών υποθέσεων γίνεται φανερό ότι το Δικαστήριο θα μπορούσε και θα έπρεπε να αποφασίσει διαφορετικά με βάση μια συνεκτική νομική επιχειρηματολογία και με συνέπεια προς την απόφαση *P v S*. Ωστόσο, οι δύο αποφάσεις μπορούν να εξηγηθούν, όχι με βάση τη νομική δογματική ή τα δικαιολογιακά επιχειρήματα, αλλά λόγω –όπως ήταν αναμενόμενο<sup>35</sup>– μιας δικαστικής πολιτικής βασισμένης σε τρία κριτήρια<sup>36</sup>:

Το πρώτο αναφέρεται στον αριθμό των ατόμων και των περιπτώσεων, στις οποίες θα αφορούσε η απόφαση. Ενώ οι τρανσσέξουαλ είναι λιγότεροι και ευκρινώς διακεκριμένοι, οι ομοφυλόφιλοι στην Ευρώπη είναι πολύ περισσότεροι και γι' αυτό είναι πιο δύσκολο να προσδιοριστούν επακριβώς, καθώς, αφενός η ομοφυλοφιλία δεν είναι εμφανής, αφετέρου υπάρχουν πολύ περισσότεροι αμφιφυλόφιλοι, οι οποίοι σε κάποια στιγμή μπορεί να μπου σε ομόφυλες σχέσεις. Αν και οι δύο περιπτώσεις αναφέρονται σε ομόφυλα ζευγάρια που, είτε συμβιώνουν, είτε είναι καταχωρημένα ως τέτοια, και οι κατηγορίες αυτές είναι και πιο ολιγάριθμες και σαφέστερα προσδιορισμένες, ωστόσο η αναγνώριση ότι η *διάκριση λόγω ερωτικής προτίμησης περιλαμβάνεται στη διάκριση λόγω φύλου*, θα μπορούσε να ανοίξει το κουτί της Πανδώρας και να γείρει την πλάστιγγα υπέρ πολλών διεκδικήσεων των ομοφυλόφιλων, με βάση νομική επιχειρηματολογία. Κάτι τέτοιο το Δικαστήριο προσπάθησε και πέτυχε να αποκλείσει.

Το δεύτερο κριτήριο είναι *οι πιθανές επιπτώσεις μιας αντίθετης απόφασης του ΔΕΚ στη νομοθετική πολιτική των κρατών μελών*. Αν δηλαδή το Δικαστήριο αποδεχόταν τα αιτήματα της Grant και του D, θα υποχρέωνε έμμεσα τα κράτη μέλη και τον κοινοτικό νομοθέτη να προβούν σε αναγνώριση δικαιωμάτων –και οικονομικών, όπως σε θέματα επαγγελματιών επιδομάτων, κοινωνικής ασφάλειας και σύνταξης, κληρονομικών αξιώσεων κ.λπ.– σε ομόφυλα συμβιούντα ζευγάρια και της καταχωρημένης συμβίωσης σε άλλα κράτη μέλη. Κατ' αυτή την έννοια οι δύο αποφάσεις βρίσκουν κάποιο δικαιολογητικό έρεισμα στη θεωρία του δικαστικού αυτοπεριορισμού, που σέβεται την πολιτική απόφαση και προτεραιότητα του δημοκρατικά νομιμοποιημένου νομοθέτη. Είναι ωστόσο απογοητευτικό ότι τον αυτοπεριορισμό αυτό δείχνει το ΔΕΚ σε θέματα θεμελιωδών δικαιωμάτων και ισότητας, ενώ αντίθετα δεν φείδεται δικαστικού ακτιβισμού σε θέματα ελεύθερου ανταγωνισμού και λειτουργίας της κοινής αγοράς.

<sup>35</sup> Πρβλ.: Harrison V. (1996), Using EC law to challenge sexual orientation discrimination at work. Σε T. Hervey / D. O'Keeffe (επιμ.), *Sexual Equality in the European Union*, Wiley, 267-280 (279), η οποία είχε προβλέψει ότι στην εκδίκαση μιας υπόθεσης που θα αφορούσε ομόφυλο ζευγάρι στο ΔΕΚ, η επιτυχία των νομικών επιχειρημάτων θα εξαρτιόταν από εκτιμήσεις πολιτικής του Δικαστηρίου.

<sup>36</sup> Bell, *ELJ* 1999, 74επ.

Τα δύο αυτά μέτρα και σταθμά προσπάθησε το Δικαστήριο να δικαιολογήσει με την επισήμανση –και αυτή η διάσταση είναι το τρίτο κριτήριο που έπαιξε ρόλο στην απόφασή του- ότι *θέματα ερωτικών επιλογών εγείρουν ηθικά, θρησκευτικά, πολιτισμικά και κοινωνικά ερωτήματα*, τη διευθέτηση των οποίων το Δικαστήριο αφήνει στη διακριτική ευχέρεια των κρατών. Εξάλλου, η αναγνώριση ή μη των ομόφυλων ζευγαριών αποτελεί διαχωριστική γραμμή μεταξύ πολιτικού φιλελευθερισμού και συντηρητισμού, ή/και μεταξύ αριστεράς και δεξιάς, και άπτεται θρησκευτικών στάσεων και απόψεων, στις οποίες το ΔΕΚ έχει και σε άλλες περιπτώσεις δείξει ιδιαίτερη προσοχή. Ως εξαίρεση στη συντηρητική αυτή, κατά βάση, στάση του, το ΔΕΚ δε δίστασε ωστόσο να υποσκάψει τον παραδοσιακό –και θρησκευτικά προκατασκευασμένο- κοινωνικό ρόλο των γυναικών ως ανηκόντων στον ιδιωτικό χώρο και την οικογένεια, αναγνωρίζοντας ίσα δικαιώματα στις εργαζόμενες. Αν συνεπώς γινόταν δεκτό ότι οι διακρίσεις λόγω ερωτικών επιλογών συνιστούν (και) άμεσες διακρίσεις λόγω φύλου, η προοδευτική νομολογία του ΔΕΚ (αλλά και πολλών εθνικών δικαστηρίων) υπέρ των γυναικών θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί και υπέρ των δικαιωμάτων των ομοφυλόφιλων.

Αξιζει τέλος να σημειωθεί ότι και η προσφυγή της Grant στο αγγλικό δικαστήριο που έστειλε το προδικαστικό ερώτημα στο ΔΕΚ αποτελούσε μέρος της πολιτικής δράσης της οργάνωσης υπεράσπισης των δικαιωμάτων των ομοφυλόφιλων *Stonewall*, που όπως και πολλές άλλες οργανώσεις, ιδιαίτερα σε θέματα ισότητας και δικαιωμάτων, χρησιμοποιούν και την τακτική της δικαστικής οδού για να πετύχουν τους σκοπούς τους ή τουλάχιστον να προκαλέσουν συζήτηση και αφύπνιση της κοινής γνώμης. Το κοινοτικό δίκαιο μάλιστα, λόγω της προωθημένης, σε σχέση με τα εθνικά δίκαια, προστασίας και διευρυμένης ερμηνείας της ισότητας των φύλων, αποτελεί συχνά εργαλείο κοινωνικών οργανώσεων που επιχειρούν τη βελτίωση της κατάστασης σε εθνικό επίπεδο. Ωστόσο, η αποτυχία της μεθόδου του δικαστικού ακτιβισμού μέχρι σήμερα σε θέματα ισότητας των ομοφυλόφιλων θέτει υπό αμφισβήτηση την καταλληλότητα αυτής της μορφής πολιτικής δράσης, δεδομένου ότι ένα αρνητικό νομολογιακό δεδομένο ανατρέπεται δύσκολα και μπορεί να χρησιμεύσει ως αντεπιχείρημα. Από την άλλη πλευρά, το ίδιο το Δικαστήριο «πετάει το μπαλάκι» στα εθνικά κράτη και το νομοθέτη να βελτιώσουν τη νομική θέση των ομοφυλόφιλων. Αυτό στρέφει το κίνημα πάλι σε πιο άμεσες μορφές πολιτικής δράσης, τόσο στο ευρωπαϊκό όσο και στο εθνικό πλαίσιο.

#### 4. ΤΟ ΚΡΙΤΗΡΙΟ «ΦΥΛΟ» ΣΤΟ ΓΑΜΟ ΚΑΙ ΤΗΝ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ

Από την ανάλυση των παραπάνω περιπτώσεων καθίσταται φανερό ότι αν γινόταν αποδεκτή η άποψη ότι η διάκριση φύλου περιλαμβάνει και τον ερωτικό προσανατολισμό, ή, αντίστροφα, ότι η δυσμενής μεταχείριση των ομόφυλων ζευγαριών συνιστά (και) άμεση διάκριση λόγω φύλου, η έκβαση των υποθέσεων θα ήταν ευνοϊκή για τους ομοφυλόφιλους. Αξίζει συνεπώς να στηρίζουμε με περαιτέρω επιχειρήματα την ερμηνευτική αυτή προσέγγιση, που θα διαφοροποιούσε τη νομολογία των δύο ευρωπαϊκών (και όχι μόνο) Δικαστηρίων.

##### 4.1. ...ως άμεση διάκριση λόγω φύλου

Ο γάμος είναι ένας θεσμός που βασίζεται (σε όλες τις χώρες εκτός από την Ολλανδία, το Βέλγιο και την Ισπανία) στη διάκριση των φύλων, εφόσον επιτρέπεται μόνον μεταξύ ετερόφυλων προσώπων. Στην περίπτωση αυτή «αρνητική διάκριση» δεν σημαίνει ότι τα άτομα ενός φύλου (κατά κύριο λόγο οι γυναίκες) υφίστανται αρνητική μεταχείριση, αλλά ότι το φύλο ενός ατόμου είναι καθοριστικό για το επιτρεπτό ορισμένων νομικών δικαιιοπραξιών και νομικών καταστάσεων<sup>37</sup>. Σύμφωνα με αυτή την ερμηνευτική προσέγγιση της ισότητας των φύλων, ισότητα σημαίνει «τη μη συσχέτιση του φύλου ενός ατόμου με τους κανόνες που ρυθμίζουν τις σχέσεις μέσα στην κοινωνία»<sup>38</sup>.

Όταν ένα πρόσωπο συνάπτει τη σύμβαση του γάμου, τη συνάπτει με ένα άλλο πρόσωπο. Το φύλο του προσώπου είναι καθοριστικό, εφόσον πρέπει να είναι διαφορετικό από το φύλο του αντισυμβαλλομένου. Ο σεξουαλικός τους προσανατολισμός είναι καταρχάς αδιάφορος για το δίκαιο. Κατ' αυτόν το λόγο δεν απαγορεύεται ο γάμος «ομοφυλόφιλων», καθώς ένας ομοφυλόφιλος άνδρας και μια ομοφυλόφιλη γυναίκα δεν έχουν κανένα νομικό κώλυμα να συνάψουν γάμο, αλλά ο γάμος «ομόφυλων», ακόμη και αν είναι ετεροφυλόφιλοι, ή έστω αμφιφυλόφιλοι. Η έμφυλη διάσταση δεν αποκλείεται –όπως διατείνεται το ΔΕΚ– επειδή απαγορεύεται *εξίσου* σε άνδρες και γυναίκες να συνάπτουν ομόφυλο γάμο. Κατ' αντιστοιχία, η απαγόρευση διαφυλετικών γάμων συνιστούσε διάκριση λόγω φυλής, και όχι ερωτικής προτίμησης, έστω και αν απαγορευόταν σε άτομα όλων των φυλών *εξίσου* (λευκούς και μαύρους στην Αμερική<sup>39</sup>, Γερμανούς και Εβραίους<sup>40</sup> στη ναζιστική Γερμανία) να τελούν

<sup>37</sup> Όπως σημειώνει η L. Helfer, στο 'Grant v. South-West Trains, Ltd. Case C-249/96', *The American Journal of International Law*, Vol. 93, Issue 1, 1999, pp. 200-205, (202), «αν μια απόφαση περί αναγνώρισης πολύτιμων προνομίων λαμβάνεται με αναφορά στο φύλο ενός ατόμου, η απόφαση αυτή δεν μπορεί να είναι ουδέτερη ως προς το φύλο».

<sup>38</sup> Γνώμη του Γενικού Εισαγγελέα Tesouro στην υπόθεση C-13/94 *P v. S and Cornwall County Council* [1996] ECR I-2143, (2157), παρ. 24.

<sup>39</sup> Βλ. την απόφαση του Supreme Court των Ενωμένων Πολιτειών της Αμερικής *Loving v. Virginia*, 388 US 1, 18 L Ed 2d 1010, 87 S Ct 1817 (1967). Βλ. επίσης *Romer v. Evans*, 517 US, 134 L Ed 2d 855, 116 S Ct

γάμους μεταξύ τους. Καθώς οι ετεροφυλοφιλικές ή ομοφυλοφιλικές προτιμήσεις ενός ατόμου δεν μπορούν να οριστούν παρά σε συνάφεια με το φύλο του και εκείνες ενός ζευγαριού σε συνάφεια με το φύλο των μερών, διακρίσεις που σχετίζονται με ομοφυλοφιλικές επιλογές αναγκαστικά βασίζονται στο φύλο<sup>41</sup>.

Αν λοιπόν, ο παραδοσιακός αποκλειστικά ετερόφυλος γάμος στηρίζεται σε διάκριση βάσει φύλου, όλες οι νομικές (ή πραγματικές) καταστάσεις που έχουν ως καθοριστικό κριτήριο το γάμο συνιστούν και αυτές άμεση, αν και κρυμμένη, διάκριση λόγω φύλου και μάλιστα κοινωνικού φύλου (gender)<sup>42</sup>. Αυτό είναι προφανές, καθώς το βιολογικό φύλο συνδέεται μόνον με τη δυνατότητα αναπαραγωγής, αλλά η τελευταία δεν αποτελεί προϋπόθεση σύναψης γάμου.

#### 4.2. ...και έμμεση διάκριση λόγω ερωτικής προτίμησης

Έμμεση διάκριση υπάρχει όταν μία ρύθμιση, η οποία σε πρώτη ματιά φαίνεται ουδέτερη ως προς ένα συγκεκριμένο χαρακτηριστικό (εδώ τον ερωτικό προσανατολισμό), καταλήγει να αφορά κυρίως ή αποκλειστικά άτομα με αυτό το χαρακτηριστικό. Στις προϋποθέσεις του γάμου τυπικά δεν αναφέρεται ο ερωτικός προσανατολισμός ενός ατόμου, αλλά μόνον το φύλο του. Με μια πρώτη ματιά συνεπώς, η σύμβαση του γάμου είναι ουδέτερη ως προς τις ερωτικές προτιμήσεις και δεν αποκλείει τους ομοφυλόφιλους. Ωστόσο, είναι προφανές ότι ένα άτομο με σταθερές ομοφυλοφιλικές επιλογές θα προτιμούσε να επισημοποιήσει νομικά (αλλά και κοινωνικά) την προσωπική του σχέση με ένα άτομο του ίδιου φύλου. Δε δικαιούται ωστόσο να το κάνει και έτσι περιορίζεται στο δικαίωμα της ελεύθερης επιλογής του αντισυμβαλλομένου στον γάμο, που αποτελεί έκφραση της ελευθερίας σύναψης γάμου. Κατά συνέπεια, η άμεση διάκριση λόγω φύλου μεταβάλλεται στην πράξη σε έμμεση διάκριση λόγω ερωτικής προτίμησης.

Η ερώτηση που εγείρεται είναι αν η άμεση διάκριση λόγω φύλου, που καταλήγει και σε έμμεση λόγω ερωτικών προτιμήσεων, είναι αντικειμενικά δικαιολογημένη. Η δικαιολόγηση

---

(1996), at 860, 1a, όπου το Ανώτατο Δικαστήριο υπογράμμισε τις ομοιότητες μεταξύ διακρίσεων λόγω φυλής και διακρίσεων σε βάρος των ομοφυλόφιλων.

<sup>40</sup> Koppelman A. (2001). The miscegenation analogy in Europe, or, Lisa Grant meets Adolf Hitler. Σε: Wintemute / Andenæs (επιμ.) *Legal recognition of same-sex partnerships. A study of National European and International Law*, Oxford: Hart, σελ. 623-633.

<sup>41</sup> Wintemute R. (1997). Recognising new kinds of direct sex discrimination: transsexualism, sexual orientation and dress codes. *Modern Law Review*, 334-359 (347). Πρβλ. και τη Γνώμη της Επιτροπής Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων του Οργανισμού Ενωμένων Εθνών της 31.03.1994, 50th session, *Toonen v. Australia*, Communication No. 488/1992, CCPR/C/50/D/488/1992, παρ. 8.7, ότι η αναφορά στο «φύλο» στα άρθρα 2(1) and 26 του Διεθνούς Συμφώνου για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα πρέπει να νοηθεί ότι περιλαμβάνει και το σεξουαλικό προσανατολισμό.

<sup>42</sup> Βλ. Koppelman A. (1994). Why Discrimination Against Lesbians and Gay Men is Sex Discrimination. 69 *NYU L Rev*, σελ. 197-272 (234επ.).



του φύλου ως κριτηρίου περιορισμού της ελευθερίας σύναψης γάμου στηρίζεται, όχι στα λειτουργικά χαρακτηριστικά του γάμου<sup>43</sup>, αλλά στη σύνδεσή του με τη δημιουργία οικογένειας, και την άποψη ότι η οικογένεια προϋποθέτει διαφορετικό φύλο των ερωτικών συντρόφων.

### 4.3. Φύλο και οικογενειακή ζωή

Αυτή η πολιτισμική και ανθρωπολογική παραδοχή βρίσκεται στην καρδιά κάθε διάκρισης σε βάρος των ομόφυλων ζευγαριών και σημαίνει ότι η αλλαγή της στάσης αυτής δύσκολα μπορεί να βασιστεί σε νομικά επιχειρήματα, αλλά είναι πιθανότερο να αποτελέσει αποτέλεσμα αλλαγής της αντίληψης σχετικά με την έννοια της οικογένειας. Αποτελεί δηλαδή περισσότερο πολιτικό και ηθικό ζήτημα που χαρακτηρίζει τον πολιτισμό μιας κοινωνίας. Εξαρτάται από το βαθμό που γίνεται δεκτή η διαφορετικότητα των τρόπων ζωής και οι έννοιες της αυτονομίας και του αυτοκαθορισμού. Η υπέρβασή της προϋποθέτει την παραδοχή ότι ισότητα των φύλων δεν σημαίνει απλώς να μην υπόκεινται οι γυναίκες σε δυσμενή μεταχείριση έναντι των ανδρών, αλλά ότι το φύλο δεν αποτελεί κριτήριο για τις επιλογές των ατόμων, ούτε για τα νομικά τους δικαιώματα, πέραν όσων εξαρτώνται αποκλειστικά από το βιολογικό φύλο.

Το βιολογικό φύλο θα μπορούσε να είναι καθοριστικό, αν -και μόνο αν- ως οικογένεια νοούνταν ένα ετερόφυλο ζευγάρι με δικά του παιδιά<sup>44</sup>. Στην περίπτωση αυτή θα αποκλείονταν από την έννοια της οικογενειακής ζωής και τα ετερόφυλα ζευγάρια χωρίς

<sup>43</sup> Σύμφωνα με την Κοτζάμπαση Αθ. (1992), *Η έννοια και λειτουργία της έγγαμης συμβίωσης*. Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας, και Κουνουγέρη Ε., *Οικογενειακό Δίκαιο*, Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας (169), προσδιοριστικό στοιχείο της έγγαμης σχέσης φαίνεται να είναι η συντροφικότητα και η αμοιβαία στήριξη για την ανάπτυξη της προσωπικότητας των συζύγων. Σύμφωνα με τον Wedgwood R. (1999), *The Fundamental Argument for Same-Sex Marriage. The Journal of Political Philosophy*, Vol. 7, No. 3, σελ. 225-242 (229), το κοινωνικό νόημα του γάμου περιλαμβάνει τρία χαρακτηριστικά: 1) την ερωτική σχέση, 2) την οικιακή και οικονομική συνεργασία, και 3) μια ηθελημένη αμοιβαία ανάληψη υποχρέωσης να διατηρηθεί η σχέση. Η εννοιολόγηση αυτή του γάμου είναι λειτουργική και -αν και αρκετά συντηρητική, εφόσον συμπεριλαμβάνει και τα παραγωγικά αίτια της βούλησης των αντισυμβαλλομένων να συνάψουν γάμο- δεν προϋποθέτει πάντως ούτε συνεπάγεται τη διαφορά των φύλων των εμπλεκόμενων μερών.

<sup>44</sup> Αντίθετη είναι η Steiner E. (2000), *The spirit of the new French registered partnership law – promoting autonomy and pluralism or weakening marriage? Child and Family Law Quarterly*, 12, σελ. 1-14 (11), η οποία θεωρεί ότι αυτό που διαφοροποιεί ένα ετερόφυλο από ένα ομόφυλο ζευγάρι δεν είναι η δυνατότητα αναπαραγωγής του πρώτου -η αναγωγή δηλαδή στο βιολογικό φύλο- αλλά ότι το πρώτο μπορεί «να δημιουργήσει και να προσφέρει ένα κατάλληλο περιβάλλον ανατροφής παιδιών». Είναι προφανές ότι η διαφορά αυτή ανάγεται και πάλι στους κοινωνικά δομημένους ρόλους των δύο φύλων.

παιδιά ή με υιοθετημένα παιδιά. Έτσι, αν μια νομική ρύθμιση αποσύνδεε το γάμο από την οικογένεια, συνδέοντας την τελευταία αναπόσπαστα με την αναπαραγωγή, η διάκριση αυτή θα μπορούσε να γίνει δεκτή ενόψει της εξυπηρέτησης του σκοπού της τεκνοποιίας (θα δημιουργούσε ωστόσο ανεπίτρεπτη διάκριση σε βάρος των υιοθετημένων τέκνων και της οικογένειάς τους<sup>45</sup>). Στο βαθμό που αυτό δεν ισχύει, η εξάρτηση του γάμου αλλά και της οικογένειας από τη διαφορετικότητα των φύλων παραμένει -σύμφωνα με την ορθότερη σύλληψη της ισότητας των φύλων ως αποδέσμευσης κάθε νομικού δικαιώματος από το (κοινωνικό) φύλο των εμπλεκόμενων- ανεπίτρεπτη διάκριση με κριτήριο το φύλο.

## **5. ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΑΛΛΑΓΗ ΚΑΙ ΔΙΚΑΙΚΗ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΗ: ΕΚΑΝΕ Η ΚΟΤΑ ΤΟ ΑΥΤΟ Η ΤΟ ΑΥΤΟ ΤΗΝ ΚΟΤΑ; Η ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ ΣΧΕΣΗ ΜΕΤΑΞΥ ΤΟΥΣ**

Η αλλαγή στη δικαιική αναπαράσταση της οικογένειας, ώστε η τελευταία να μην εξαρτάται από το κριτήριο «φύλο», μπορεί να συμβεί είτε μέσα από μια συνεπή λογικά και απελευθερωμένη από τις κοινωνικές προκαταλήψεις σύλληψη και αποτύπωση της κανονιστικής έννοιας της οικογένειας, βάσει του σκεπτικού που αναπτύχθηκε παραπάνω, είτε λόγω της επίμονης και πιεστικής αλλαγής των κοινωνικών δεδομένων. Στο βαθμό δηλαδή που θα εμφανίζονται ολοένα και περισσότερες *de facto* οικογένειες, με τα χαρακτηριστικά μιας κλασικής οικογένειας, πλην της διαφοράς των φύλων των συζύγων, το δίκαιο θα αναγκαστεί, για να μην καταστεί παρωχημένο, να αναγνωρίσει τη νέα κοινωνική πραγματικότητα.

Η διαφορά ανάμεσα στους δύο τρόπους αλλαγής έγκειται στο βαθμό προσαρμογής του δικαίου και στον αριθμό των ατόμων που θα πρέπει να υποστούν αρνητική διάκριση λόγω επιλογής ενός εναλλακτικού τρόπου ζωής. Είναι τελικά η διαφορά ανάμεσα στην πρόοδο και τον πολιτικό φιλελευθερισμό αφενός, που θέτει την ισότητα στην απόλαυση των δικαιωμάτων και την αναγνώριση της διαφοράς ως αρχές νομοθετικής πολιτικής, και τη συντήρηση και έναν στενά νοούμενο κοινοτισμό αφετέρου, που ανθίσταται στην αλλαγή των κατεστημένων κοινωνικών θεσμών σε βάρος της αυτονομίας και της ίσης ελευθερίας των ατόμων, μέχρι οι αλλαγές να εμφανιστούν κοινωνικά απολύτως αναγκαίες. Στην πρώτη περίπτωση και μέσα από μια βουλευσιαρχική σύλληψη της πολιτικής που μετατρέπεται σε δίκαιο, το τελευταίο επιφέρει κοινωνικές αλλαγές προς την επιλεγμένη κατεύθυνση και επιβεβαιώνει την κυριαρχία της πολιτικής και της ιδεολογίας. Στη δεύτερη, το δίκαιο παραμένει εγκλωβισμένο στις κοινωνικές δομές και απλώς τις παρακολουθεί και τις

<sup>45</sup> Και επιπλέον θα ερχόταν σε αντίθεση με τη νομολογία του ΕΔΔΑ (Υπόθεση X, Y & Z v. United Kingdom, απόφαση της 22ας Απριλίου 1997) που αναγνώρισε οικογενειακή ζωή σε ζευγάρι, ένα μέλος του οποίου ήταν τρανσσέξουαλ.

επιβεβαιώνει. Η αντίθεση ανάμεσα στις δύο στάσεις είναι βαθιά πολιτική και φιλοσοφική, στηρίζεται όμως στην περίπτωση που μας απασχολεί εδώ σε μια ηθική αντίληψη που αφορά την αποδοχή ή μη του άλλου ως διαφορετικού, αυτόνομου, ίσου και ελεύθερου υποκειμένου.

---

**Λίνα Παπαδοπούλου**

Λέκτορας Συνταγματικού Δικαίου, Τμήμα Νομικής Αριστοτελείου Πανεπιστημίου  
Θεσσαλονίκης. e-mail: [linapara@auth.gr](mailto:linapara@auth.gr)

---